

**FROM THE OCCUPATIONAL HYGIENE DEPARTMENT OF KYIV MEDICAL INSTITUTE
TO THE DEPARTMENT OF HYGIENE AND ECOLOGY № 2 OF NATIONAL O. BOHOMOLETS
MEDICAL UNIVERSITY: SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL PRIORITIES
FOR 95 YEARS (1923-2018)**

**Yavorovskiy O.P., Paustovskiy Yu.O., Nikitiuk A.A., Shevtsova V.M., Zenkina V.I.,
Honcharuk G.A., Veremei M.I., Shkurko G.A., Solokha N.V., Brukhno R.P.,
Zinchenko T.A., Marchenko M.L., Kuyun L.A., Holubchikova T.V.**

**ВІД КАФЕДРИ ПРОФЕСІЙНОЇ ГІГІЄНИ КИЇВСЬКОГО МЕДИЧНОГО
ІНСТИТУТУ ДО КАФЕДРИ ГІГІЄНИ ТА ЕКОЛОГІЇ № 2 НАЦІОНАЛЬНОГО
МЕДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. О.О. БОГОМОЛЬЦЯ: НАУКОВІ
ТА ОСВІТНІ ПРІОРИТЕТИ ПРОТЯГОМ 95 РОКІВ (1923-2018)**

У

статті викладено дані з історії становлення кафедри гігієни праці та професійних захворювань з часу її створення (1923 рік) до переміщення у спеціально спроектований і зведений наприкінці 60-х – початку 70-х років ХХ століття санітарно-гігієнічний корпус КМІ. Охоплено періоди завідування кафедрою професорами Підгаєцьким В.Я. (1923-1929), Лебедевим В.О. (1930-1941), Медведєм Л.І. (1943-1952), Шахбазяном Г.Х. (1952-1972). Акцентовано увагу на пріоритетних питаннях наукових досліджень і освітньої діяльності, що здійснювались у різні роки.

Окреслено внесок кафедри у підготовку кадрів лікарів-профілактів і розвиток гігієни праці як науки. Підкреслено роль співробітників у створенні нормативно-правової бази для санепідслужби.

Історія кафедри гігієни праці і професійних хвороб відображена у низці наукових праць, зокрема в історичних виданнях, присвячених 125-, 150- та 160-річному ювілеям КМІ та НМУ [1-3], а також у журнальних статтях з нагоди 75- та 90-річного ювілеїв кафедри [4, 5], збірнику наукових праць, виданому до 85-річчя кафедри [6]. Проте усі зазначені історичні нариси охоплюють лише певні періоди розвитку кафедри і викладені у контексті загальноісторичного підходу. У цій публікації автори поставили перед собою завдання приділити більш детальну увагу науковим і освітнім досягненням колективу науково-педагогічних працівників кафедри у період з 1923 по 2018 роки.

**Перше півстоліття:
крізь терни до зірок**

Кафедра гігієни праці і професійних хвороб була заснована як

**ЯВОРОВСЬКИЙ О.П.,
ПАУСТОВСЬКИЙ Ю.О.,
НІКІТЮК О.А., ШЕВЦОВА В.М.,
ЗЕНКІНА В.І.,
ГОНЧАРУК Г.О., ШКУРКО Г.А.,
СОЛОХА Н.В., БРУХНО Р.П.,
ЗІНЧЕНКО Т.А.,
МАРЧЕНКО М.Л., КУЙОН Л.А.,
ГОЛУБЧИКОВА Т.В.**
Національний медичний
університет
ім. О.О. Богомольця, м. Київ
УДК: 001 : 378.4 : 37.093 :
61(09) : 613(09) : 613.6(477-25)

*ОТ КАФЕДРЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ГИГИЕНЫ
КИЕВСКОГО МЕДИЦИНСКОГО ИНСТИТУТА
ДО КАФЕДРЫ ГИГИЕНЫ И ЭКОЛОГИИ № 2
НАЦИОНАЛЬНОГО МЕДИЦИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА им. А.А. БОГОМОЛЬЦА:
НАУЧНЫЕ И ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПРИОРИТЕТЫ
НА ПРОТЯЖЕНИИ 95 ЛЕТ (1923-2018)
Яворовский А.П., Паустовский Ю.А.,
Никитюк А.А., Шевцова В.М., Зенкина В.И.,
Гончарук Г.А., Шкурко Г.А., Солоха Н.В.,
Брухно Р.П., Зинченко Т.А., Марченко М.Л.,
Куюн Л.А., Голубчикова Т.В.
Национальный медицинский университет
им. А.А. Богомольца, г. Киев*

В статье изложены данные, касающиеся становления кафедры гигиены труда и профессиональных заболеваний со времени ее основания (1923 г.) до перемещения в специально спроектированный и построенный в конце 60-х в начале 70-х годов ХХ века

санитарно-гигиенический корпус КМІ. Охвачены периоды заведования кафедрой профессорами В.Я. Подгаецким (1923-1929), В.А. Лебедевым (1930-1941), Л.И. Медведєм (1943-1952), Г.Х. Шахбазяном (1952-1972). Акцентируется внимание на приоритетных вопросах научных исследований и образовательной деятельности, осуществлявшихся в разные годы. Очерчен вклад кафедры в подготовку врачей-профилактиков и развитие гигиены труда как науки. Подчеркнута роль сотрудников в создании нормативно-правовой базы для санэпидслужбы.

Ключевые слова: гигиена труда, безопасность жизнедеятельности, исторические периоды, гигиенические, экспериментальные, клинико-статистические исследования, гигиенические регламенты, нормативно-методические документы, учебные программы.

© Яворовський О.П., Паустовський Ю.О., Нікітюк О.А., Шевцова В.М., Зенкіна В.І., Гончарук Г.О., Шкурко Г.А., Солоха Н.В., Брухно Р.П., Зінченко Т.А., Марченко М.Л., Куюн Л.А., Голубчикова Т.В. **СТАТТЯ, 2018.**

одна з перших профільних гігієнічних кафедр не тільки в Україні, а й на теренах колишнього Радянського Союзу 1923 року з назвою кафедра професійної гігієни.

Першим завідувачем кафедри став випускник Петербурзької військово-медичної академії (1913), професор Володимир Якович Підгаєцький – талановитий вчений з надзвичайно високими організаторськими здібностями, доля якого склалася трагічно. Його життєвий шлях і внесок у вітчизняну освіту і науку нами детально досліджений і викладений у низці наукових статей і монографій.

У подальшому кафедру очолювали професори Лебедев Віктор Олексійович (1929-1941), Медведь Лев Іванович (1943-1952), Шахбазян Гайк Хачатурович (1952-1972), Шевченко Андрій Мусійович (1972-1993), Яворовський Олександр Петрович (з 1993 року донині).

На усіх етапах свого історичного розвитку завідувачі кафедри і очолювані ними колективи науково-педагогічних працівників серед інших видів діяльності незмінно виділяли наукові й освітні пріоритети, намагалися вирішувати найактуальніші і нагальні для того часу і для своєї сфери діяльності наукові завдання, а результати своїх досліджень спрямовували на практичні потреби та впроваджували у навчальний процес.

Повертаючись до постаті В.Я. Підгаєцького, слід зазначити, що у його особистому становленні як вченого і педагога вирішальну роль відіграв перший академік-медик, а у подальшому незмінний секретар Всеукраїнської академії наук (ВУАН) Овксентій Васильович Корчак-Чепурківський. Він у червні 1919 року запросив В.Я. Підгаєцького на посаду професорського стипендіата кафедри загальної і соціальної гігієни Українського державного університету, яку очолював.

Новоствореній кафедрі професійної гігієни передали гігієнічну лабораторію колишнього Українського державного університету, а потім українського відділу медичного інституту. На потреби лабораторії професійної гігієни управою КМІ було виділено 4500 крб., що уможливило закупити літературу і сформувати бібліотеку кафедри (800 томів), створити студентський музей (близько 400 діапозитивів), придбати комплект малюнків,

ІСТОРІЯ МЕДИЦИНИ

ків, фотографій, діаграм і таблиць для лекцій та семінарських занять, придбати нові прилади, головним чином для фізіологічного відділу лабораторій – 2 кімографи, прилади Гальдан-Дугласа та Крота, ваги Банта, електричну центрифугу тощо.

Як зазначає сам В.Я. Підгаєцький, до штату кафедри, окрім нього, входили старший асистент, лікар М. Кудрицький (переведений з посади молодшого асистента кафедри загальної терапії та діагностики), лаборант, лікар С. Драпалюк, лікар Лебедев та хімік Лазаркевич, лікарі Вітте, Паламарчук, Гельфонд [7].

У перший рік роботи кафедри на ній мали пройти навчання понад 700 студентів. Тогочасний навчальний план передбачав викладання гігієни на 4-му курсі медичного і одонтологічного факультетів (загальна або пропедевтична гігієна праці) та на 5-му курсі медичного факультету студентам санітарно-гігієнічної і охматдитівської секцій, які навчалися за профілактичним ухилом.

Професор В.Я. Підгаєцький створив першу навчальну програму з професійної гігієни, яка була викладена ним у доповіді на тему: «НОТ в учебных программах медицинских факультетов» на II конференції з наукової організації праці у Москві та надрукована у «Трудах конференции» і журналі «Гигиена труда» [8, 9].

Ця навчальна програма складалася з трьох блоків питань: обов'язкові, тимчасово необов'язкові і необов'язкові види навчальної роботи студентів. До обов'язкової частини програми здебільшого входили питання загальної гігієни праці; до тимчасово необов'язкової – питання спеціальної гігієни праці.

Лекційний курс обов'язкової частини містив загальні питання, фізіологію праці, суб'єктивні та об'єктивні вади, методи оздоровлення праці, гігієну

праці медичних і сільськогосподарських працівників.

Лабораторно-семінарським практикумом передбачалося засвоєння методик антропометрії, вивчення процесів втоми, вивчення рухів і проведення хронометражу, визначення органічного і неорганічного пилу у повітрі, оксиду вуглецю у повітрі та крові, реакції на свинець, ртуть, миш'як, олово, хром, цинк, визначення у сечі ртуті, цинку, аніліну. Лабораторні заняття проводилися у групах, що склалися з 10 осіб. Обов'язковим був також поліклінічний практикум у кабінеті професійних захворювань: два заняття з тривалістю кожного 4 години у групі з 5 студентів.

Тимчасово необов'язковими заняттями передбачалися проведення 20 екскурсій у групах з 50 осіб кожна перед відповідними лекціями і лабораторними заняттями на цукрово-рафінадний завод, млин, пекарню, махорочну і тютюнову фабрики, винокурний і пивний заводи, залізничні ремонтні майстерні, машинобудівний, цегляний, скляний заводи, сірникову і паперову фабрики, телефонну станцію. За тимчасово необов'язковою програмою студенти мали брати участь у кафедральному семінарі.

Необов'язковий характер цих занять пояснювався неможливістю за існуючого штату кафедри забезпечити участь усіх студентів у зазначених формах навчальної роботи. Необов'язково було брати участь у гуртках кафедр «НОТ» та «Професійні і соціальні хвороби», які вважалися відділеннями загальної інститутського студентського наукового товариства.

Був створений також перший підручник «Гігієна праці» за редакцією В.Я. Підгаєцького, виданий Державним видавництвом України 1929 року для студентів вищих технічних навчальних закладів та самоосвіти. Він був рекомендований

до друку Державним науково-методологічним комітетом Наркомосвіти УСРР по секції професійної освіти і дозволений до вжитку для студентів індустріальних вишів.

Він і нині не втратив своєї цінності як з позицій історичних і пізнавальних, так і дидактичних. Для ефективнішої діяльності кафедри професор В.Я. Підгаєцький організував при ній клінічний відділ та бюро профконсультації, профорієнтації й експертизи працездатності. 1927 року було запроваджено семінар, а потім курс зі шкільної гігієни і фізичної культури, за роботу якого відповідав М. Кудрицький. Крім того, у той період на кафедрі розпочинають роботу студентські наукові гуртки з шкільної гігієни та фізичної культури (відповідальні Кудрицький, Радкевич, Куницький).

Паралельно з навчально-виховною роботою у цей період розпочались інтенсивні багатопланові наукові дослідження [8, 9]. До наукової роботи були залучені усі штатні і позаштатні співробітники за такими напрямками: проблеми робочого дня у сільському господарстві (Підгаєцький, Вітте); порохливість при молотбі (Підгаєцький, Вітте, Лазаркевич); особливості жіночої праці у сільському господарстві та методи її дослідження (Підгаєцький, Драпалюк, Вітте); стомлюваність робітників у сільському господарстві та методи її дослідження (Підгаєцький, Драпалюк, Вітте); харчування сільгоспробітників (Підгаєцький, Драпалюк, Лебедев); санітарна характеристика сільськогосподарських робіт (Підгаєцький, Вітте, Лебедев).

Крім того, приват-доцент В. Лебедев розробляв методику визначення пороху (пилу), характеристику його гігроскопічності та умови праці на сільськогосподарських машинах. Лікар С. Драпалюк вивчав питання морфологічної характеристики конституційних типів та

досліджував стомлюваність. Хімік Лазаркевич вивчав вади (шкідливі чинники) на тютюнових фабриках. Аспірант Вороний працював над санітарною характеристикою дріжджового виробництва. Аспірант Паламарчук розробляв проблеми диспансеризації окремих контингентів робітників. Значна частина стажікарів на кафедрі професійної гігієни захистила дипломні роботи, результати яких було надруковано.

Результати досліджень співробітники кафедри доповідали на київських, всеукраїнських, всесоюзних та міжнародних з'їздах і конгресах, на засіданнях Науково-дослідної кафедри теоретичної медицини ВУАН, у секції працевзнавства, на засіданнях Медичної секції ВУАН, у товаристві профгігієністів при ВУАН тощо.

Професор Підгаєцький взяв участь у роботі III міжнародного конгресу з наукової організації праці у Римі, де виступав з доповіддю німецькою мовою «Проблеми фізіологічної організації жіночої праці на цукрових плантаціях». Зважаючи на високий методичний рівень і результати проведених досліджень у галузі НОП у сільському господарстві Національний інститут індустріальної психології у Лондоні запросив професора Підгаєцького стати його членом [10].

Характеристика наукового спадку, залишеного професором В.Я. Підгаєцьким наступним поколінням лікарів-гігієністів, наведено у наших окремих статтях [11-13].

Серед наукових праць вченого передусім варто назвати такі монографічні видання: «Фізична культура. Вправне володіння тілом» (Київ, 1923), «Євгеніка, або ж наука про поліпшення наступних поколінь» (Харків, 1924), «Що таке наукова організація праці» (Харків, 1924), «Научная организация труда в сельском хозяйстве» (Москва, 1924), «Что такое научная организация труда (НОТ)» (Харків, 1925), «Гігієна сільськогосподарської праці: науково-популярний нарис» (Харків, 1928) (це видання рекомендоване державним науково-методологічним комітетом Наркомосвіти УСРР для вжитку як посібник для сільськогосподарських та педагогічних вишів), «Санітарна характеристика сільськогосподарських робіт (санітарні норми, напрямки та методи

дослідження)», Звіт про наукове відрядження до Німеччини, Італії та Польщі 1927 р. (Київ 1928), «Научная организация труда и управление рабочей силой в сельском хозяйстве» (М.-Л., 1930).

Загалом творчий злет професора В.Я. Підгаєцького виявився стрімким і яскравим, але несподівано і трагічно був обірваний.

Володимир Якович Підгаєцький був заарештований разом з іншими членами медичної секції ВУАН (професором гістології О.Г. Черняхівським, завідувачем кафедри загальної гігієни В.В. Удовенком, А.О. Барбором та М.А. Кудрицьким) у жовтні 1929 року. Усі вони були звинувачені у сфабрикованій ГПУ так званій справі «Спілки визволення України» (СВУ) і за вироком суду, який розпочався у Харківському оперному театрі 9 березня 1930 року і тривав близько півтора місяці, одержали різні покарання.

Долі завідувача кафедри професійної гігієни професора В.Я. Підгаєцького та старшого асистента кафедри М.А. Кудрицького склалися по-різному.

Кудрицький М.А., який єдиний одержав умовне покарання, не зміг повернутися до роботи ні до ВУАН, ні на кафедру гігієни праці Київського медінституту. Очевидно, він заробляв на життя літературною працею, оскільки відомо, що у Харкові 1931 року вийшла друком його науково-популярна брошура «Дітям – гігієнічні умови життя та праці». Подальша доля Миколи Антоновича Кудрицького невідома [15].

Професор В.Я. Підгаєцький, відбувши 8-річний термін ув'язнення, наприкінці жовтня 1937 року був повторно звинувачений у контрреволюційній діяльності, засуджений до смертної кари і у 48-річному віці разом з багатьма сотнями політ'язнів розстріляний напередодні двадцяті річниці жовтневої революції. 1989 року реабілітований посмертно.

Шість десятиліть ім'я Володимира Підгаєцького було забуто, однак ідеї видатного науковця актуальні й нині»

1930 року кафедру очолив приват-доцент Віктор Олексійович Лебедев, який з відзнакою закінчив Санкт-Петербурзьку військово-медичну академію 1908 року і працював на кафедрі професійної гігієни з 1923 року.

Початок і перші кроки його керівництва кафедрою припали

FROM THE OCCUPATIONAL HYGIENE DEPARTMENT OF KYIV MEDICAL INSTITUTE TO THE DEPARTMENT OF HYGIENE AND ECOLOGY № 2 OF NATIONAL O. BOHOMOLETS MEDICAL UNIVERSITY: SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL PRIORITIES FOR 95 YEARS (1923-2018)

Yavorovskiy O.P., Paustovskiy Yu.O., Nikitiuk A.A., Shevtsova V.M., Zenkina V.I., Honcharuk G.A., Veremei M.I., Shkurko G.A., Solokha N.V., Brukhno R.P., Zinchenko T.A., Marchenko M.L., Kuiu L.A., Holubchikova T.V.
National O.O. Bohomolets Medical University, Kyiv

The history of the formation of the Department of Occupational Hygiene and Occupational Diseases since its creation (1923) to the transfer to the sanitary-and-hygienic building of KMI, specially designed and constructed in the late 1960's - the early 1970's, is described in the article. During that period, professors V.Ya. Pidhaetskyi (1923-1929),

V.O. Lebedev (1930-1941), L.I. Medved (1943-1952), G.Kh. Shakhbazian (1952-1972) were the chairs of the Department. Attention was focused on the foreground issues of the scientific research and educational activities carried out in different years. The contribution of the Department to the training of the preventive doctors and the development of the occupational health safety as a science is outlined. The role of the scientists of the Department in the creation of the regulatory-and-legal framework for the sanitary-and-epidemiological service is emphasized.

Keywords: occupational hygiene, vital functions' safety, foundations of bioethics and biosafety, occupational health in medical sphere, historical periods, experimental, clinical, and statistical research, hygienic regulations, normative-and-methodical documents, monographs, educational plans, curriculums, textbooks, manuals.

на період реорганізації вищої медичної освіти в Україні, який розпочався з рішень V Всеукраїнського з'їзду охорони здоров'я УСЗЗ (1928) і завершився влітку 1930 року, коли Рада Народних Комісарів УСРР своїм рішенням передала вищі медичні навчальні заклади у підпорядкування НКОЗ УСРР.

З переходом їх до Наркомздоров'я змінилася структура медичних інститутів. Кожен з них розподілявся на п'ять факультетів (раніше існувало три: медичний, онтологічний і робітничий). У результаті реорганізації вищої медичної освіти було утворено два нових факультети: санітарно-гігієнічний та охматдитеский; медичний факультет перейменовано на лікувально-профілактичний, а онтологічний – на стоматологічний.

У Київському медичному інституті санітарно-гігієнічний факультет мав розпочати свою діяльність з 1 вересня 1930 року, причому з 4-річним терміном навчання. Перехід з 5-річного до 4-річного терміну навчання вимагав скорочення обсягу викладання гігієнічних дисциплін і перенесення низки розділів і тем на інші кафедри. 1932 року санітарно-гігієнічний факультет КМІ був реорганізований у самостійний Київський санітарно-гігієнічний інститут, який проіснував від 01.10.1932 до 15.03.1933 і знову був перетворений на санітарно-гігієнічний факультет КМІ. Проте вже 1935 року на усіх факультетах було встановлено п'ятирічний термін навчання зі спеціалізацією на 5-му курсі.

Усі зміни, які відбувались у цей період на державному і інсти-

тутському рівнях, відбивались і на роботі кафедр, вимагали від них послідовних і фундаментальних змін в організації навчального процесу, навчальних планах, типових і робочих навчальних програмах.

Наприклад, при переході від 5- до 4-річного навчання, до програми з фізіології передали з професійної гігієни розрахункову енергетику; з фармакології і токсикології – теоретичну частину професійних отруень. До спеціальної частини програми з професійної гігієни внесли такі теми: сільськогосподарська праця; розумова праця; виробництво шкіряне, деревообробне, харчове та інші. Це дало можливість скоротити кількість навчальних годин з професійної гігієни з 124 до 75, залишивши 15 лекційних, 8 семінарських, 48 практичних, конференцій – 4 години [16].

Проте незважаючи на усі складнощі колектив кафедри на чолі з В.О. Лебедевим продовжував роботу, започатковану В.Я. Підгаєцьким, і намагався її удосконалити. До штату кафедри увійшли асистенти А.М. Іздебський, В.П. Горев, який пізніше був призначений доцентом. Доцент Горев В.П. одночасно працював директором Київського інституту гігієни праці і профзахворювань, на базі якого він провадив науково-дослідну роботу. За сумісництвом на кафедрі працював лікар С.М. Гольберштат.

У навчальний процес широко запроваджувався семінарський метод викладання навчального матеріалу. Практичні заняття проводились переважно у формі співбесіди. Студенти разом з викладачами відвідува-

ли промислові об'єкти.

Наприклад, програмою з професійної гігієни, затвердженою 1933 року НКОЗ УСРР для лікувально-профілактичних факультетів, ставилися питання з розділу фізіології праці (біохімія м'язового скорочення, енергетика праці і вивчення режиму праці та трудових рухів, втоми й профілактика втоми, складання фізіологічної професіограми); з розділу гігієнічних факторів виробничого оточення (мікроклімат, освітлення, електропатофізіологія, шум та стрес тіла, робота при зниженому і збільшеному тиску, пил, професійні отрути). Питання, які стосувалися загальної професійної патології, мали вивчатися на кафедрі на лекціях і семінарах (72%). Лише 18% навчальних годин відводилося на практичні заняття і 10% – на перевірки (підсумкові) семінари.

У спогадах про кафедру академіка Трахтенберга (до 85-річчя кафедри) зазначено, що В.О. Лебедев у співавторстві з І.В. Колодієм і С.М. Гольберштатом підготували рукопис ще одного підручника, створеного кафедрою «Підручник профгігієни для медичних технікумів». Проте цей підручник незважаючи на позитивну оцінку рецензентів з не відомих нам причин виданий не був [17].

Лебедев В.О. протягом багатьох років успішно провадив багатопланові наукові дослідження. 1927 року ним була опублікована праця, присвячена захворюваності сільського населення України на гнійничкові захворювання, сибірську виразку і сказ, а також розповсюдження серед цього контингенту населення виробничого травма-

тизму. Вченим було продемонстровано вплив умов праці і побуту сільських працівників на виникнення та розвиток цих захворювань. Заслугує на увагу й інша робота Лебедева – «Матеріали к вопросу о влиянии труда и быта крестьян на хирургическую заболеваемость».

У подальшому В.О. Лебедев досліджував виробничий пил і першим серед вітчизняних гігієністів показав, що на його біологічну активність впливає не лише форма, а й гігроскопічність, а також хімічний склад, що надалі було покладено в основу гігієнічного нормування цього фактора у виробничому середовищі.

Лебедев В.О. провадив дослідження впливу нагрівального мікроклімату на робітників хлібопекарень.

За його керівництва співробітниками кафедри було проведено системний аналіз гігієнічних умов праці 571 кустарно-ремісничого підприємства метало- і деревообробного, хімічного, кравецького профілів міста Києва загальною чисельністю 6887 працівників.

Як зазначалося вище, на кафедрі досить довго працював Микола Карлович Вітте, розпочавши викладацьку і наукову діяльність за керівництва професора В.Я. Підгаєцького і продовживши за В.О. Лебедева. У подальшому М.К. Вітте став відомим педагогом і видатним науковцем у галузі фізіології праці [17].

Свою першу наукову роботу М.К. Вітте виконав 1925 року під час лікарського стажування при дослідній станції наукової організації праці у сільському господарстві. На основі аналізу численних антропометричних вимірювань було підготовлено статтю «Фізичний розвиток сільськогосподарських робітників» (опублікована 1926 року у журналі «Українські медичні вісті»). З 1926 по 1929 рік М.К. Вітте навчався в аспірантурі за фахом

гігієна праці на кафедрі теоретичної медицини.

Як зазначає Ю.І. Кундієв, у цей період він виконав важливе наукове дослідження з питань визначення енергетичних витрат на основних сільськогосподарських роботах, що дало можливість класифікувати сільськогосподарські роботи за ступенем тяжкості, визначити норми добової витрати енергії у різні сезони, а також розробити рекомендації для використання праці вагітних.

Вітте М.К. першим звернув увагу на ключову проблему фізіології праці – раціоналізацію праці і відпочинку. Ним було обґрунтовано пропозиції щодо однієї з найбільш трудомістких робіт – сапання цукрового буряка (12 хвилин роботи, 2 хвилини відпочинку і додатково 10 хвилин відпочинку за кожні 2 години роботи). Ці пропозиції сприяли досягненню більш високої продуктивності праці (у середньому на 68%) на тлі поліпшення самопочуття працівників.

У 1929-1930 роках М.К. Вітте зайнявся вивченням праці доярок. Тоді ручне доїння, яким були зайняті переважно жінки, належало до найбільш трудомістких видів діяльності, що нерідко призводило до професійних захворювань, пов'язаних з перенапруженням рук. Його пропозиції щодо поліпшення праці доярок і попередження захворювань рук виявилися надзвичайно ефективними. Вони широко впроваджувались у сільське господарство. 1931 року Микола Карлович перейшов на посаду асистента кафедри нормальної фізіології Київського медичного інституту на запрошення професора В.Ю. Чаговця.

Асистентом І.В. Колодієм було виконано дисертаційну роботу на здобуття вченого ступеня кандидата медичних наук на тему: «Травматизм на заводі Транссигнал».

Академік І.М. Трахтенберг, якому довелося працювати на кафедрі пліч-о-пліч з Лебедевим В.О. у повоєнний час, відзначав його надзвичайну скромність, високі професійні і людські якості, а також інтерес у передвоєнні роки до питань токсикології металічної ртуті і її неорганічних сполук [18].

Ще на початку 1941 року В.О. Лебедев провів натурні виробничо-гігієнічні (детальна санітарна характеристика) і клінічні (медичний огляд працівників) дослідження на Київському

заводі сулемового просочування бинтів (219 осіб) і у 3-х вузівських лабораторіях. Вже у повоєнний час (1945) він узгалявив ці дослідження у кандидатській дисертації «Отравления ртутью в промышленности и меры борьбы с ними». Дисертаційна робота вражає своєю чіткістю бачення проблеми, глибиною аналізу літературного і власного матеріалу, лаконічністю і повнотою висновків, зрозумілістю і логічністю обґрунтованих рекомендацій з профілактики меркуріалізму [19].

Під час війни і евакуації Київського медінституту до Харкова, а потім до Челябінська кафедру гігієни праці було об'єднано з іншими профільними гігієнічними кафедрами в одну кафедру загальної гігієни, яку очолив професор П.І. Баранник.

З ініціативи директора інституту Л.І. Медведя у 1942-1943 роках були успішно здійснені комплексні гігієнічні спостереження за умовами праці на найбільших заводах південного Уралу – оборонних підприємствах Челябінська, Магнітогорська, Златоуста, Копейська. Було розроблено низку оздоровчих заходів, що сприяли поліпшенню умов праці і виробничого середовища, а також запобіганню професійних і загальних захворювань.

Значний за обсягом комплекс гігієнічних обстежень було проведено на Челябінській ТЕЦ і у цехах Челябінського тракторного заводу, який був перепрофільований на виробництво військової техніки, зокрема танків.

Академік І.М. Трахтенберг, який у роки війни навчався у Челябінську як студент КМІ і був безпосереднім свідком тогочасних подій, у своїх спогадах згадує про спеціальне клініко-гігієнічне дослідження, спрямоване на вивчення «геморагічної набряклої еритеми». Це захворювання виникло у слюсарів, свердлувальників, фрезерувальників, представників інших професій, які працювали у ливарних та інших гарячих цехах, а їхня праця вимагала фізичного навантаження і довготривалого перебування на ногах. Розвитку захворювання, як показали дослідження, крім несприятливого мікроклімату, фізичного перенавантаження і вимушеної робочої пози, сприяв вплив токсичних хімічних речовин.

У результаті комплексних досліджень клініцистів, гігієні-

стів, фармакологів, біохіміків, патофізіологів були науково обґрунтовані й ефективні гігієнічні і лікувально-профілактичні заходи, які дозволили покращити, оздоровити умови праці зазначених працівників [17].

Після повернення Київського медичного інституту з евакуації у грудні 1943 року було відновлено санітарно-гігієнічний факультет. Кафедру гігієни праці очолив кандидат медичних наук, доцент Л.І. Медведь, у подальшому – доктор медичних наук, професор, Заслужений діяч науки УРСР, академік АМН СРСР, міністр охорони здоров'я УРСР, директор Інституту гігієни праці і професійних хвороб, засновник і перший директор Всесоюзного НДІ гігієни і токсикології пестицидів, полімерів і пластичних мас, що нині має назву Державне підприємство «Науковий центр превентивної токсикології, харчової та хімічної безпеки імені академіка Л.І. Медведя Міністерства охорони здоров'я України».

Науково-педагогічними працівниками кафедри були зареєстровані доцент В.А. Лебедев, асистенти П.Л. Брагинський, В.М. Бегун, старший лаборант Л.Ф. Таранушенко.

Навчально-лабораторна база кафедри розміщувалась у будівлі, яка належала Київському медичному інституту, по вул. Бульвар Шевченка, 1. Навчальні заняття проводились у приміщеннях кафедри, без виходу на промислові об'єкти. Відчувався значний дефіцит навчального обладнання, лабораторного та інструментального оснащення, підручників, посібників, не вистачало тиражованих законодавчих та інструктивно-методичних матеріалів для практичних і семінарських занять [1-3].

Слід зазначити, що українських підручників з гігієни праці для студентів медичних інститутів на той час не існувало, оскільки перший підручник професора В.Я. Підгаєцького, виданий для технічних вишів, і навчальний посібник для сільськогосподарських і педагогічних вишів, після його арешту були вилучені з бібліотеки і знищені, а підручник В.О. Лебедева і співавторів для медичних технікумів не видали.

Гігієну праці у повоєнні роки викладали за підручником професора А.А. Летавета «Курс гигиены труда, учебник для студентов санитарных факультетов

медицинских институтов», виданим 1946 року у Москві і у м. Свердловську.

У подальшому кафедра поповнилася новим, удосконаленим лабораторним обладнанням, одержала додаткові приміщення для проведення навчальних занять. Це дозволило розширити коло практичних занять з фізіології праці, санітарно-промислової хімії, професійної токсикології, кількість і зміст занять на виробничих підприємствах. Лекційний курс був також розширений за рахунок окремих розділів загальної і спеціальної гігієни праці.

За ініціативи Л.І. Медведя основним напрямком наукової діяльності кафедри стало поглиблене санітарно-токсикологічне вивчення ртутьорганічних, хлорорганічних та інших синтезованих на той час отрутохімікатів, впроваджуваних у сільськогосподарське виробництво для боротьби зі шкідниками та збудниками хвороб сільськогосподарських культур. Ці роботи стали продовженням експериментальних та натурних досліджень, що виконував Л.І. Медведь ще у 1930-ті роки у токсикологічній лабораторії Київського інституту гігієни праці та профзахворювань за керівництва професора Г.Л. Шкавери, але вже на більш сучасному для того часу науковому рівні.

1944 року Л.І. Медведь захищає кандидатську дисертацію «Токсикология некоторых органических соединений ртути (этилмеркурхлорид и этилмеркурфосфат)». У низці експериментів на мишах, котках і кролях він вперше встановив параметри токсичності і вивчив характер дії на організм нових пестицидів гранозан і НІУФ-1, розробив інструкцію «Меры безопасности при протравливании семян препаратами гранозан и НІУФ-1» [20].

Лебедев В.О. завершує розпочату ще до війни кандидатську дисертацію «Отравление ртутью в промышленности и меры борьбы с ним» та захищає її 1945 року. У цій роботі він вперше оцінює з гігієнічних позицій реальну небезпеку виникнення меркуріалізму при виробництві просочених сулемою бинтів і при проведенні робіт з неорганічними сполуками ртуті в електрохімічній, фізико-хімічній і кафедральній лабораторіях. У дисертації показано, наприклад, що при автоклауванні бин-

тів у стерилізаційному відділенні фактичний вміст ртуті перевищував встановлену на той час ГДК – 0,01 мг/м³ за ГОСТ В-1324, 1942 р. у 600-800 разів. Забруднення повітря ртуттю у сулемовому (0,06 мг/м³), пошивному (0,02-1,0 мг/м³), різальному (0,06-0,08 мг/м³) відділеннях також значно перевищували ГДК [19].

Проводяться дослідження умов праці на підприємствах, на яких виробляють ртутьорганічні препарати (Трахтенберг І.М., Балашов В.Є.), у радгоспах Київської області під час проведення протруювання насіння ртутьорганічними фунгіцидами (Брагинський П.Л., Трахтенберг І.М., Балашов В.Є.).

Зокрема, у кандидатській дисертації І.М. Трахтенберга «К токсикологии органических соединений ртути – этилмеркурфосфата и этилмеркурхлорида», захищеної 1950 року, у результаті повного і всебічного токсикологічного вивчення зазначених препаратів порівняно з металічною ртуттю і сулемою автором переконливо показано, що вміст органічних сполук ртуті у повітрі робочої зони має бути нижчим, ніж 0,00001 мг/л (ГДК, встановлена пізніше, становить 0,005 мг/м³).

Водночас на кафедрі були розпочаті дослідження з інших важливих на той час не вивчених медичних проблем – гігієни виробничого мікроклімату (Стежинська О.І.), гігієнічної оцінки умов праці у виробництві мінеральної вати (Паустовська В.В.). У результаті розширення наукових досліджень було отримано дані з пріоритетних проблем гігієни, фізіології праці, промислової токсикології.

1947 року співробітники кафедри вже мали можливість представити на обговорення результати своїх досліджень на V Українському з'їзді гігієністів, епідеміологів, мікробіологів та інфекціоністів (Л.І. Медведь, І.М. Трахтенберг, В.Л. Брагинський). Разом з токсикологічною лабораторією Київського інституту гігієни праці і профзахворювань було розроблено одну з перших інструкцій з заходів безпеки під час роботи з інсектофунгіцидами, яку було затверджено Держсанінспекцією УРСР.

1949 року кафедра гігієни праці КМІ була переміщена у будівлю Інституту гігієни праці і профзахворювань по вул. Чакалова, 33. Це створювало умови

для більш тісного виробничого контакту у діяльності двох творчих колективів, покликаних вирішувати спільні наукові завдання, сприяло обміну накопиченим унікальним досвідом.

При кафедрі працював науковий студентський гурток. У період завідування кафедрою Л.І. Медведєм студенти виконали понад 40 наукових робіт, частина яких була опублікована. Багато гуртківців кафедри стали відомими висококваліфікованими науковими працівниками (Л. Добровольський, К. Врочинський, А. Поплавський, К. Дурманов, І. Векслер та ін.)

Завершуючи характеристику періоду роботи кафедри за керівництва Л.І. Медведєва, слід зазначити, що завдяки яскравому таланту Льва Івановича як вченого і організатора науки, завдяки багатьом учням і послідовникам Л.І. Медведєва (Ю.С. Каган, Є.І. Спину, І.М. Трахтенберг, Є.М. Буркацька, Ю.І. Кундієв, Г.В. Войтенко, І.В. Савицький, В.С. Бурий та ін.) започаткований на кафедрі гігієни праці напрямок глибокого всебічного токсиколого-гігієнічного вивчення пестицидів став науковою школою світового рівня. Отримані ними результати наукових досліджень впроваджені і широко використовуються у сільськогосподарському виробництві, у багатьох наукових закладах, у медичних вишах на всій території колишнього СРСР, включені до законодавчої бази гігієнічних нормативів, інструктивно-методичних матеріалів та інших документів.

У березні 1952 року кафедру гігієни праці КМІ очолив Г.Х. Шахбазян — член-кореспондент АМН СРСР, доктор медичних наук, професор, Заслужений діяч науки УРСР. Закінчив Київський медичний інститут (1925 р., перший пореволюційний випуск), з 1928 р. — науковий співробітник, а у 1939-1941 та 1946-1952 роках — директор Київського НДІ гігієни праці і

професійних захворювань, завідувач кафедри гігієни Київського стоматологічного медичного інституту (1946-1952) та кафедри гігієни праці і профзахворювань КМІ (1952-1979), науковий консультант цієї кафедри (1979-1982). Командир санітарно-протиепідемічного взводу медсанбату, партизан у час Великої Вітчизняної війни, нагороджений медалями «За перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років».

Шахбазян Г.Х. увійшов в історію профілактичної медицини передусім як автор методології комплексної гігієнічної оцінки виробничого мікроклімату, який об'єднує температуру, відносну вологість, швидкість руху повітря та інфрачервоне випромінювання від оточуючих поверхонь і предметів. У своїй докторській дисертації «Основи гігієнічного нормирования производственного микроклимата» (Київ, 1947) Гайк Хачатурович вперше висунув тезу, що основним критерієм впливу виробничого мікроклімату на організм працівників має слугувати стан фізіологічних функцій, які відповідають за терморегуляцію організму. Це фундаментальне положення було покладене в основу розробки ним методу дослідження параметрів мікроклімату та приладів для визначення температури, вологості, рухомості повітря, теплового випромінювання, а також методів вимірювання температури тіла і шкіри у виробничих умовах.

Шахбазян Г.Х. став визнаним лідером з питань гігієни виробничого мікроклімату не тільки у нашій країні, а й в Європі і світі, оскільки був запрошений експертом ВООЗ у цій галузі.

Дослідження кафедри з гігієни виробничого мікроклімату мали великий практичний вихід, оскільки дали змогу науково обґрунтувати гігієнічні нормативи мікроклімату виробничих приміщень, увійшли до санітарного законодавства України і СРСР.

Основні наукові положення вчення Г.Х. Шахбазяна про виробничий мікроклімат викладені у його монографіях «Гігієна производственного микроклимата» (Київ, 1977), «Виробничий мікроклімат і здоров'я людини» (Київ, 1981).

З приходом на кафедру Гайк Хачатурович продовжив і розвинув науковий напрямок, заснований Л.І. Медведєм. Для цього було створено спеціальну нау-

кову лабораторію з додатковим штатним складом і віварієм в окремому приміщенні по вулиці Пушкінській. Сконструйовано і встановлено отруювальні камери з устаткуванням для відбору проб повітря, камери для дослідження умовних рефлексів і стану серцево-судинної системи, придбано лабораторні прилади для біохімічних досліджень.

Здійснювалися широкі експериментальні дослідження з вивчення токсичності і характеру впливу ртуті, ртуть-, хлор- і фосфорорганічних пестицидів. У роботі брали участь викладачі кафедри Трахтенберг І.М., Балашов В.Є., Борисенко М.Ф., Савицький І.В., Гончарук Г.О., аспіранти Бурий В.С., Кулик Г.І., Коршун М.М., Уваренко А.Р., Черпак В.В., молодші наукові співробітники Кирсенко В.В., Закордонець В.І., Лаговський Ф.А.

У ці роки кафедра активізувала свою діяльність з підготовки науково-педагогічних кадрів в аспірантурі. Аспіранти кафедри успішно виконували кандидатські, а потім і докторські дисертації. За консультацією і керівництва Г.Х. Шахбазяна підготовлено і захищено 22 докторські і понад 20 кандидатських дисертацій.

Серед співробітників кафедри, які виконали докторські дисертації за наукові консультації Г.Х. Шахбазяна, насамперед слід назвати І.М. Трахтенберга. Він пройшов шлях на кафедрі від аспіранта, асистента, доцента до професора. Виконав докторську дисертацію з проблем мікромеркуріалізму та токсикології органічних сполук ртуті і став одним з провідних науковців у галузі медицини праці, профілактичної токсикології і медичної екології у нашій країні.

Ісаак Михайлович розробив концепцію дії на організм людини хімічних факторів малої інтенсивності, розвинув і вдосконалив теорію і методику гігієнічного нормування шкідливих хімічних речовин у виробничому середовищі та об'єктах довкілля, створив учення про токсикологію сполук важких металів, механізми виникнення патологічних порушень хімічної етіології, механізми та прояви кардіовазотоксичної дії екзогенних хімічних чинників. Серед наукових праць І.М. Трахтенберга — монографії «Хроническое влияние ртути на организм» (1969), «Показатели нормы у лабораторных животных в токсиколо-

гическом эксперименте» (1976, у співавторстві), «Методы изучения хронического действия химических и биологических загрязнений» (1981), навчальний посібник «Гігієна праці та виробнича санітарія» (1997, двомовне видання у співавторстві).

Паралельно з токсикологічними І.М. Трахтенберг провадив під час роботи на кафедрі дослідження у галузі фізіології праці з поглиблення теоретичного уявлення про взаємозв'язок процесів втоми, гальмування і відновлення. У співавторстві з С.М. Рошманом він видав книгу «Гігієна розумової праці» (Київ: Здоров'я, 1973).

Останні роки роботи на кафедрі І.М. Трахтенберг одним з перших серед вітчизняних гігієністів дослідив, як синтетичні полімери і пластичні маси та продукти їхньої термоокислювальної деструкції впливають на організм людини. У результаті цієї роботи було створено колективну монографію за редакцією І.М. Трахтенберга «Токсикологическая оценка летучих веществ, выделяющихся из синтетических материалов» (Балашов В.Є., Бартенев В.Д., Савицкий И.В., І.М. Трахтенберг. Київ: Здоров'я, 1969).

Ще один відомий учень Г.Х. Шахбазяна І.В. Савицький 1958 року виконав кандидатську дисертацію «Гигиеническая и токсикологическая характеристика новых фунгицидов-гексахлорбензола и пентахлорнитробензола», а пізніше провів серію експериментальних досліджень, спрямованих на розкриття механізму комбінованої дії нагрівального мікроклімату і токсичних хімічних речовин, результати яких Ігор Вікторович узагальнив у своїй докторській дисертації «Комбинированное действие на организм химических веществ группы тяжелых металлов и высокой температуры воздушной среды» (К., 1971). У подальшому професор Савицький І.В. очолював кафедру гігієни харчування, був деканом санітарно-гігієнічного факультету (1979-1981).

Учень Гайка Хачатуровича Уваренко А.Р. навчався в аспірантурі на кафедрі гігієни праці і професійних захворювань у 1966-1969 роках. Захистив кандидатську дисертацію на тему: «Сравнительная гигиеническая и токсикологическая характеристика некоторых фенол- и этилртутных пестицидов». Вперше

вказав на гігієнічну роль вторинних джерел забруднення ртуттю повітря робочої зони за рахунок сорбції речовини матеріалами будівельних конструкцій складських приміщень; встановив, що проявом ураження ртутьорганічними пестицидами є блокування сульфгідрильних, аміних і карбоксильних груп сироватки крові та функціональних груп клітинних протеїнів.

1971 року Анатолію Родіоновичу було запропоновано посаду керівника Республіканського Центру наукової медичної інформації та патентно-ліцензійної роботи МОН України. У 1987 році він захистив докторську дисертацію «Проблемы оптимизации научно-информационного обеспечения медицинской науки и здравоохранения (социально-гигиенические исследования)», у 1990 р. одержав звання професора, у 1997 р. – Заслуженого діяча науки і техніки України.

1989 року Анатолій Родіонович організував і до 1994 р. очолював Інститут соціальної гігієни і управління охороною здоров'я МОЗ України.

З 2006 року працював на посаді професора кафедри соціальної гігієни і організації охорони здоров'я з підвищення кваліфікації керівників кадрів охорони здоров'я НМУ імені О.О. Богомольця.

Учень Г.Х. Шахбазяна Борисенко М.Ф. пройшов творчий науковий шлях на кафедрі гігієни праці аспірантом, асистентом, доцентом, захистив кандидатську, а потім докторську дисертації з проблем токсикології ртутьорганічних сполук «О механизмах повреждающего действия ртутьорганических соединений» (К., 1973). Став професором (1982), обіймав посади завідувача кафедри гігієни дітей та підлітків (1980-1985), декана санітарно-гігієнічного факультету (1981-1985).

Серед учнів Г.Х. Шахбазяна, які працювали на кафедрі, – доцент В.С. Балашов, напряму наукової діяльності якого був присвячений мікромеркуріалізму, доцент Г.О. Гончарук – відомий фахівець у галузі фізіології і гігієни праці жінок і підлітків та колишній аспірант, асистент кафедри, а у подальшому – професор, д.м.н. Паустовська В.В.

Багато учнів Г.Х. Шахбазяна, докторів і кандидатів наук, стали відомими науковцями, очолили кафедри у медвишах, відділи у

НДІ України, Грузії, республік Середньої Азії (А.Р. Уваренко, Є.О. Кречковський, Ф.М. Шлейфман, Г.І. Кулик, О.І. Стежинська, М.Є. Курашвілі та ін.).

На кафедрі провадилася підготовка науково-педагогічних кадрів для інших країн. Зокрема, виконав кандидатську дисертацію аспірант з Болгарії Зайков Христо Янчив на тему: «Токсикологическая характеристика гепатиурама и иммунные реакции при его воздействии». Нині він є відомим науковим діячем, живе і працює у Болгарії, обраний академіком Національної академії наук Болгарії.

Характеризуючи навчально-методичну і науково-педагогічну роботу, слід зазначити, що початок завідування Г.Х. Шахбазяном кафедрою збігся з запровадженням 6-річного навчального плану підготовки лікарів-гігієністів та епідеміологів на санітарно-гігієнічних факультетах.

За цим планом протягом п'яти років студенти вивчали усі предмети, а у XII семестрі студенти санітарно-гігієнічного факультету проходили піврічну спеціалізацію з тієї чи іншої гігієнічної дисципліни. Навчальний план дав можливість користуватися санітарно-епідеміологічними станціями як основною базою підготовки лікарів-гігієністів й епідеміологів. У наступні роки навчальними планами передбачалося на 5-му та 6-му курсах поглиблене вивчення основних профільних дисциплін: гігієни харчування, комунальної гігієни, гігієни праці, гігієни дітей і підлітків та епідеміології.

Необхідно було вдосконалювати і реорганізувати наукові і робочі навчальні програми з профільних гігієнічних дисциплін, створювати нові підручники і навчальні посібники.

1970 року професори Г.Х. Шахбазян та І.М. Трахтенберг видають перший україномовний підручник «Загальна гігієна праці», (Вища школа), допущений МОЗ України для студентів санітарно-гігієнічних факультетів медичних інститутів. А 1973 року І.М. Трахтенберг у співавторстві з С.М. Рошманом, як зазначалося вище, видає навчальний посібник «Гігієна розумової праці» (Київ, 1973).

За редакцією Г.Х. Шахбазяна було опубліковано «Краткий курс лекций по гигиене труда» (1963), «Учебник гигиены», який витримав три видання (1967, 1971, 1983). Четверте видання

(1984) цього підручника перекладене на болгарську та азербайджанську мови.

Активна наукова і науково-методична видавнича робота кафедри сприяла удосконаленню навчального процесу. Нове навчальне і наукове обладнання зумовило розширення змісту практичних занять. Разом з вивченням фізичних і хімічних факторів виробничого середовища почалися заняття з фізіології праці, вивчення захворюваності робітників, основ запобіжного санітарно-гігієнічного нагляду. Збільшилася кількість практичних занять на підприємствах і санепідстанціях м. Києва. Здійснювалися виїзди студентських груп до міста Лисичанська, Ново-Краматорська, Слов'янська тощо, де вони знайомилися з умовами праці на підприємствах хімічної, металургійної, вугле- і гірничовидобувної промисловості. До лекційного курсу було введено питання спеціальної гігієни, запобіжного санітарного нагляду, психології праці, гігієни праці жінок і підлітків.

Ключові слова: гігієна праці, безпека життєдіяльності, основи біоетики та біобезпеки, охорона праці у медичній галузі, історичні періоди, гігієнічні, експериментальні, клініко-статистичні дослідження, гігієнічні регламенти, нормативно-методичні документи, монографії, навчальні плани, навчальні програми, підручники, посібники.

ЛІТЕРАТУРА

- Кафедра гігієни праці. *125 лет Киевскому медицинскому институту*. К. : Здоров'я, 1966. С. 117-120.
- Кафедра гігієни праці. *150 лет Киевскому медицинскому институту : сб. науч. тр.* К. : Здоров'я, 1991. С. 194-196.
- Медико-профілактичні кафедри. *160 років Національному медичному університету імені* О.О. Богомольця : зб. наук. пр. К. : Століття, 2001. С. 267-308.
- Яворовський О.П., Шевченко А.М., Гончарук Г.О., Швайко І.І., Парпалей І.О. Кафедра гігієни праці Національного медичного університету імені О.О. Богомольця – школа наукових і науково-педагогічних кадрів. *Довкілля та здоров'я*. 1998. № 2 (5). С. 56-60.
- Яворовський О.П., Шевцова В.М., Гончарук Г.О., Ткачишин В.С., Веремей М.І., Зенкіна В.І., Паустовський Ю.О., Шкурко Г.А., Сук В.Г. До 90-річчя заснування кафедри гігієни праці і професійних хвороб Національного медичного університету імені академіка О.О. Богомольця. *Довкілля та здоров'я*. 2014. № 1. С. 70-78.
- Яворовський О.П., Парпалей І.О. Кафедра гігієни праці і професійних захворювань НМУ імені О.О. Богомольця – школа вітчизняних вчених-гігієністів та лікарів-профілактиків. *Пріоритетні проблеми гігієни праці, професійної та виробничозумовленої захворюваності в Україні : матеріали наук.-практ. конф. з нагоди 85-річчя кафедри гігієни праці і професійних хвороб НМУ імені О.О. Богомольця та 120-річчя від дня народження професора В.Я. Підгаєцького*. Київ, 2008. С. 20-36.
- Підгаєцький В.Я. З життя Київського медичного інституту. Робота кафедри професійної гігієни Київського медичного інституту за 1923-1929 роки. *Українські медичні вісті*. 1929. № 4-6. С. 183-187.
- Яворовський О.П. Володимир Якович Підгаєцький – засновник першої кафедри професійної гігієни. *Український журнал з проблем медицини праці*. 2006. № 2. С. 83-90.
- Яворовський О.П. Професор В.Я. Підгаєцький – засновник кафедри професійної гігієни та навчальних курсів з шкільної гігієни і фізичної культури у Київському медичному інституті. *Науковий вісник Національного медичного університету імені О.О. Богомольця*. 2006. № 3. С. 234-240.
- Яворовський О.П. Третій міжнародний конгрес з наукової організації праці та участь у його роботі професора В.Я. Підгаєцького. *Український журнал з проблем медицини праці*. 2007. № 3. С. 96-102.
- Яворовський О.П. Науковий спадок професора В.Я. Підгаєцького і його вчення про наукову організацію праці у сільському господарстві України. *Український журнал з проблем медицини праці*. 2006. № 4 (8). С. 78-87.
- Яворовський О.П., Сахарчук І.М. Науковий злет і трагічна доля вченого-гігієніста В.Я. Підгаєцького (документально-історичне та соціально-психологічне дослідження). *Довкілля та здоров'я*. 2007. № 2 (41). С. 75-78.
- Яворовський О.П., Кундієв Ю.І. Сахарчук І.М. Перша у Східній Європі Київська дослідна станція з наукової організації праці (НОП) у сільському господарстві та її засновник, професор В.Я. Підгаєцький. *Науковий вісник Національного аграрного університету*. 2007. № 105. С. 349-358.
- Яворовський О.П. Виробничий травматизм і шляхи його профілактики у сільському господарстві України на початку ХХ століття. *Вісник Національного науково-дослідного інституту охорони праці*. 2006. № 17. С. 30-39.
- Яворовський О.П., Сахарчук І.М. Микола Кудрицький. Лікар. Педагог. Вчений. Черкаси : МАКЛАУТ, 2009. 156 с.
- Яворовський О.П., Цехмістер Я.В., Сахарчук І.М. Історія становлення санітарно-гігієнічного факультету КМІ як школи громадського здоров'я в Україні. 1841-1941 : До 175-річчя Національного медичного університету імені О.О. Богомольця. К. : Авіценна, 2016. 200 с.
- Трахтенберг І.М. Чверть сторіччя у стінах рідної кафедри (небайдужі нотатки). *Пріоритетні проблеми гігієни праці, професійної та виробничозумовленої захворюваності в Україні : матер. наук.-практ. конф. з нагоди 85-річчя кафедри гігієни праці і професійних хвороб НМУ імені О.О. Богомольця та 120-річчя від дня народження професора В.Я. Підгаєцького*. Київ, 2008. С. 44-65.
- Кундієв Ю.І. Слово про професора М.К. Вітте. *Пріоритетні проблеми гігієни праці, професійної та виробничозумовленої захворюваності в Україні : матер. наук.-практ. конф. з нагоди 85-річчя кафедри гігієни праці і профе-*

сійних хвороб НМУ імені О.О. Богомольця та 120-річчя від дня народження професора В.Я. Підгаєцького. Київ, 2008. С. 36-44.

19. Лебедев В.А. Отравления ртутью в промышленности и меры борьбы с ними: по материалам Киевских предприятий : дис. ... канд. мед. наук. Киев, 1945. С. 89-91.

20. Медведь Л.И. Токсикология некоторых органических соединений ртути (этилмеркурхлорид и этилмеркурфосфат) : автореф. дис. Челябинск, 1944.

REFERENCES

1. Kafedra gigieny truda [Department of Occupational Health]. In : *125 let Kievskomu meditsinskomu institutu [125 Years of Kyiv Medical Institute]*. Kiev : Zdorovia ; 1966 : 117-120 (in Russian).

2. Kafedra gigieny truda [Department of Occupational Health]. In : *150 let Kievskomu meditsinskomu institutu [150 Years of Kyiv Medical Institute]*. Kiev : Zdorovia ; 1991 : 194-196 (in Russian).

3. Medyko-profilaktychni kafedry [Medico-Preventive Department]. In : *160 rokiv Natsionalnomu medychnomu universytetu imeni O.O. Bohomoltsia [160 Years of National O.O. Bohomolets Medical University]*. Kyiv : Stolittia ; 2001 : 267-308 (in Ukrainian).

4. Yavorovskiy O.P., Shevchenko A.M., Honcharuk H.O., Shvaiko I.I. and Parpalei I.O. *Dovkillia ta zdorovia*. 1998 ; 2 (5) : 56-60 (in Ukrainian).

5. Yavorovskiy O.P., Shevtsova V.M., Honcharuk H.O., Tkachyshyn V.S., Veremei M.I., Zenkina V.I., Paustovskiy Yu.O., Shkurko H.A. and Suk V.H. *Dovkillia ta zdorovia*. 2014 ; 1 : 70-78 (in Ukrainian).

6. Yavorovskiy O.P. and Parpalei I.O. Kafedra hihiieny pratsi i ptofesiinykh zakhvoriuvan NMU imeni O.O. Bohomoltsia – shkola vitchyznianskykh vchenykh-hihiiienistiv ta likariv-profilaktykiv [Department of Occupational Health and Occupational Diseases of the National O.O. Bohomolets Medical University – School of Domestic Hygienists and Prophylaxis Doctors]. In : *Priorytetni problemy hihiieny pratsi, profesiinoi ta vyrobnycho-zumovlenoi zakhvoriuvanosti v Ukraini : mater. konf. [Foreground Problems of the Occupational Health and*

Occupational Diseases in Ukraine : Mater. Conf. Commemorating the 85-th Anniversary of the Department of Occupational Health and Occupational Diseases of the National O.O. Bohomolets Medical University and 120-th Anniversary of Prof. V.Ya. Pidhaietskyi]. Kyiv ; 2008 : 20-36 (in Ukrainian).

7. Pidhaietskyi V.Ya. Z zhyttia Kyivskoho medychnoho instytutu za 1923-1929 roky. [From the Life of Kyiv Medical Institute. Activity of the Department of Occupational Health of Kyiv Medical Institute for 1923-1929]. *Ukrainski medychni visti*. 1929 ; 4-6 : 183-187 (in Ukrainian).

8. Yavorovskiy O.P. *Ukrainskyi zhurnal z problem medytsyny pratsi*. 2006 ; 2 : 83-90 (in Ukrainian).

9. Yavorovskiy O.P. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho medychnoho universytetu imeni O.O. Bohomoltsia*. 2006 ; 3 : 234-240 (in Ukrainian).

10. Yavorovskiy O.P. *Ukrainskyi zhurnal z problem medytsyny pratsi*. 2007 ; 3 : 96-102 (in Ukrainian).

11. Yavorovskiy O.P. *Ukrainskyi zhurnal z problem medytsyny pratsi*. 2006 ; 4 (8) : 78-87 (in Ukrainian).

12. Yavorovskiy O.P. and Sakharchuk I.M. *Dovkillia ta zdorovia*. 2007 ; 2 (41) : 75-78 (in Ukrainian).

13. Yavorovskiy O.P., Kundiev Yu.I. and Sakharchuk I.M. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho ahrarnoho universytetu*. 2007 ; 105 : 349-358 (in Ukrainian).

14. Yavorovskiy O.P. *Vyrobnychy travmatyzm i shliakhy yoho profilaktyky v silskomu hospodarstvi Ukrainy na pochatku XX stolittia [Industrial Traumatism and Ways of its Prevention in the Agriculture of Ukraine at the Beginning of the 20-th Century]*. *Visnyk Natsionalnoho naukovodoslinoho instytutu ohorony pratsi*. 2006 ; 17 : 30-39 (in Ukrainian).

15. Yavorovskiy O.P. and Sakharchuk I.M. Mykola Kudrutskyi. Likar. Pedahoh. Vchenyi [Mykola Kudrutskyi. Doctor. Pedagogue. Scientist]. Cherkasy : MAKLAUT ; 2009 : 156 (in Ukrainian).

16. Yavorovskiy O.P., Tsekhmister Ya.V. and Sakharchuk I.M. Istoriia stanovlennia sanitarno-hihiiienichnoho fakultetu KMI yak shkoly hromadskoho zdorovia v Ukraini. 1841-1941 : Do 175-richchia Natsionalnoho medychnoho uni-

versytetu im. O.O. Bohomoltsia [History of the Formation of Sanitary-and-Hygienic Faculty of Kyiv Medical Institute as a School of Public Health in Ukraine. 1841-1941 : To the 175-th Anniversary of National O.O. Bohomolets Medical University]. Kyiv : Avitsena ; 2016 : 200 p. (in Ukrainian).

17. Trakhtenberg I.M. Chvert storichchia u stinakh ridnoi kafedry (neбайдужі нотатки) [A Quarter of a Century within the Precincts of Native Department (Non-Indifferent Notes)]. In : *Priorytetni problemy hihiieny pratsi, profesiinoi ta vyrobnycho-zumovlenoi zakhvoriuvanosti v Ukraini : mater. konf. [Foreground Problems of the Occupational Health and Occupational Diseases in Ukraine : Mater. Conf. Commemorating the 85-th Anniversary of the Department of Occupational Health and Occupational Diseases of the National O.O. Bohomolets Medical University and 120-th Anniversary of Prof. V.Ya. Pidhaietskyi]*. Kyiv ; 2008 : 44-65 (in Ukrainian).

18. Kundiev Yu.I. Slovo pro profesora M.K. Vitte [A Word about Professor M.K. Vitte]. In : *Priorytetni problemy hihiieny pratsi, profesiinoi ta vyrobnycho-zumovlenoi zakhvoriuvanosti v Ukraini : mater. konf. [Foreground Problems of the Occupational Health and Occupational Diseases in Ukraine : Mater. Conf. Commemorating the 85-th Anniversary of the Department of Occupational Health and Occupational Diseases of the National O.O. Bohomolets Medical University and 120-th Anniversary of Prof. V.Ya. Pidhaietskyi]*. Kyiv ; 2008 : 36-44 (in Ukrainian).

19. Lebedev V.A. Otravleniia rtutiu v promyshlennosti I mery borby s nimi: po materialam kievskikh predpriatii: dis. ... kand. med. nauk [Mercury Poisoning in Industry and Measures to Combat them : Based on the Materials of Kyiv Enterprises: Diss. Cand. Med. Sci.] Kyiv ; 1945 : 89-91 (in Russian).

20. Medved L.I. Toksikolohiia nekotorykh orhanicheskikh soedinenii rtuti (etilmerkurfosfat) : avtoref. Diss. [Toxicology of Some Organic Compounds of Mercury (Ethyl Mercuric Chloride and Ethyl Mercuric Phosphate) : Diss. Abstract]. Cheliabinsk (Russia) ; 1944 (in Russian).

Надійшла до редакції 21.08.2018